

„ЗАПИСИ“ И ПОКРЕТ СОЦИЈАЛНЕ ЛИТЕРАТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

У књижевном, културном и научном животу Црне Горе између два рата Записи су изузетно важан догађај, ако не и најважнији. Поникли и развили се на историјскоме и књижевном Цетињу, ентузијазмом и напорима угледних, модерно школованих и одговорних људи, Записи су уједно и адекватан дио континуитета црногорске периодике и снажан израз часописног расцвета својега времена. Наша интересовања, за ову прилику и у оквиру јубилеја часописа, ограничавају се на трајање Записа од 1. јула 1927. године, када су покренути, до 1. априла 1933, јер су, у том интервалу, били часопис за науку и књижевност.

Уређивачки одбор Записа на челу са главним уредником Душаном Вуксаном, познатим научним радником, са смислом, значењем и одговорношћу формирао је Записе као актуелну публикацију за науку и литературу, ослањајући се, наравно, на искуства „Ловћенског одјека“ и часописа „Дан“ (којег је својевремено уређивао др Никола Шкеровић, на Цетињу), као и других часописа.

Углавном цјелокупан садржај Записа, у вријеме о којем говоримо (1927 — 1933), фундаментован је на солидном селекцијском третману веома важних чинилаца књижевног, културног и научног значаја, а највише пак онима везаним за тле Црне Горе. У једној сажетој и скромној оцјени Записа, коју је дао Душан Вуксан, говори се о материјалним и другим тешкоћама, и на крају наглашава: „Записима се често приговарало да су сувише „црногорски“, а они нијесу ни могли бити друкчији. Имајући више научни карактер, што је било природније, него да пишу у првом реду о Црној Гори, о којој је и иначе врло мало писано. Од ЦРНОГОРКЕ требало је чекати преко 50 година, да Црногорци могу издавати часопис без сарадње са стране“.¹

Вуксан је сасвим прецизан кад говори о историји црногорске периодике, али, како видимо према именима књижевних сарадника, Записи су били широко отворени за бројне ауторе ван граница Црне Горе, што, разумије се, представља и те како важну компоненту у односу на више књижевних генерација, струја, по-

¹ Душан Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934*, Записи, 1934, 120

крета и схватања. У то се уклапа и покрет социјалне литературе у Црној Гори.

У првој серији, књижевно-научној, Записи су презентовали пјесничке и прозне прилоге више од седамдесет пјесника и приповједача, а још више књижевних критичара, есејиста и рецензента. Поред чланова Уређивачког одбора: Вида Латковића, Илије Зорића, Милана Вукићевића и Радосава Меденице, изузев Вуксана, заступљени су били ови сарадници:

Франо Алфиревић, Десанка Максимовић, Фран Мажуранић, Вјера Обреновић—Делибашевић, Михаило Мирон, Сафет Бурина, Миливоје Ристић, Јакша Кушан, Хуснија Ченгић, Новак Симић, Душан Васиљевић, Анте Цетинео, Хамид Диздар, Владо Влаисављевић, Михаило Вуковић, Миливоје Матовић, Ђорђе Глумац, Саит Ораховац, Олинко Делорко, Јованка Хрваћанин, Дора Пилковић, Исак Самоковлија, Стефан Митровић, Нико Јовићевић, Ристо Ратковић, Василије Кукић, Ели Финци, Богдан Чиплић, Јанко Ђонових, Срећко Дијана, Никола Лопичић, Владимир Милић, Ђорђе Лопичић, Милован Ђилас, Вукајло Кукаљ, Александар Ивановић, Илијас Добарџић, Десимир Благојевић, Иво Фрол, Мијат Машковић, Владимир Мијушковић, Марко Марковић, Сибе Миличић, Душан Баранин, Боривоје Јевтић, Никола Трајковић, Синиша Пауновић, Хасан Кикић, Радован Лазаревић, Симо Шобајић, Радоје Мирковић, Никола Банашевић, Мираш Кићовић, Трифун Ђукић, Павле Поповић, Боривоје Стојковић, Алојз Шмаус, Перо Слијепчевић, Душан Ђуровић, Ристо Ковијанић, Васо Томановић, Љуба Стојановић, Лабуд Вушовић, Илија Мамузић, Драгољуб Мајић, Радован Вуковић, и други, од којих су се неки јављали или само као пјесници, прозаисти и критичари или разноврсно. Прилоге из драмског стваралаштва давао је Момчило Настасијевић, а стално је његована и рубрика из позоришног живота, као и повремено преводи са њемачког, француског, руског и бугарског језика (Р. Меденица, Ј. Грујичић, И. Зорић, Радосав Љумовић).

Записи су, до сада, само дјелимично и повремено представљани, бар кад мислимо на њихову књижевну функцију и мисију. И већ је вријеме, ако не и крајње, да се о њихову настанку и животу, у симбиози одговарајућих научних метода, направи савремена верификација у форми критичке студије или другачије. У фиксираним цјелинама обрадиле би се основне компоненте Записа од 1927. до 1933. године, на релацији књижевних и књижевно-научних проблема. Наша, започета, истраживања обликовала би се у поглављима за прозу, поезију, књижевну критику и теорију, књижевну историју, драмски и позоришни живот преводилачки рад, однос према страниј књижевности, и, наравно, однос према покрету социјалне литературе и другим књижевним токовима. У овим односима налазимо и друге књижевно-научне захтјеве, као, на примјер, непроцјењиву улогу Записа у организовању ан-

кете о анегдоти, која у ствари представља јединствену теоријску расправу о мјесту и функцији ове књижевне врсте у усменом и писаном стваралаштву. Посебно поглавље било би везано за Његошев књижевни рад.

•

Међу књижевним именима која смо навели, налази се и највећи дио протагониста покрета социјалне литературе у Црној Гори, односно представника младе књижевне Црне Горе. Они су, и у животу Записа, нарочито и највише од 1929. до 1933. године, отпочињали снажну и широку књижевну акцију, управо утемељивали и развијали покрет познат у историји књижевности и критичкој мисли као покрет социјалне литературе. Млади књижевни пошсленици, професори, студенти и ђаци завршних разреда, даровити самоуци из редова радника и сељака, заједно са једним бројем већ афирмисаних и познатих књижевника, журналиста, адвоката и службеника и других, организовано и другачије везани за комунистичку идеологију, политику КПЈ и одјеке Великог октобра, као и за неке опозиционе странке, покрете и личности, јављали су се у низу листова, алманаха, часописа и других публикација, у Црној Гори највише, али и у Београду, Загребу, Скопљу и другдје. Од листова, највише су им биле отворене странице никшићке „Слободне мисли“, у уредништву Стојана Церовића, и подгоричке „Зете“, у уредништву Јована Р. Вукчевића. А током 1932, 1933, 1934, и 1935. године, они, као већ формиран књижевни покрет, имају сопствене часописе — „Развршје“ и „Ваљке“ у Никшићу и „Гранит“ у Подгорици. Дакако, овај покрет снажније се потврдио у својим часописима, то јест кроз њихову програмску платформу у смислу стварања и тумачења нове литературе, класне и пролетерске, која је прекидала везу са класичним узорима и дјелима из књижевно-историјског наслеђа и дјелимично покушава да ексклузивише национални концепт умјетности.

Императив покрета био је садржај у програму и перспективи нове литературе, литературе којој припада будућност и која је оружје револуције и комунизма, али не и нипошто да буде њихова слуга и пратиља, како су покушале, и покушавају, да представе извјесно присутне личности и групе у нашој књижевној историји и књижевној критици, а које је, до сада и поред осталих, најснажније демантовао Михаило Лалић, један од главних протагониста покрета социјалне литературе у нас.²

Записи су, академски толерантно, и са симпатијама и критички уједно, прихватили представнике младе књижевне Црне

² Михаило Лалић, *За цео живот*, интервју листу „Политика“, Београд, 25. III, 1973.

Горе, не дајући им третман, чак ни од 1930. године, као покрету са одређеним програмом, већ као нормалном књижевно-генерацијском феномену. Међутим, као и на почетку књижевнога живота, ни касније, када се млада књижевна Црна Гора официјелно декларише као покрет нове, то јест социјалне литературе, Записи не мијењају политику сарадње и подршке, али, ипак, услиједиле су извјесне примједбе, критике, па и разилажења. Тако, на примјер, Видо Латковић, у једном броју Записа од 1930. године, коментаришући књижевно вече на Цетињу у читаоници друштва „Свети Владимир“ (Учесници: Јанко Ђоновић, Василије Лековић, Радоје Мирковић и Никола Лопичић, на тој вечери читана је и једна пјесма Савића Марковића Штедимлије), истиче како су млади књижевници „пажљиво саслушани и са љубављу поздрављени“ и да су њихова постигнућа „домети по којима се може наслућивати једна добра књижевност“, али: „Наши млади немају, а не могу ни имати никаквих претензија да оснивају нову књижевну школу, али ни жеље, што је код нас Југословена скоро редован случај, да пођу за неким покретом страног порекла“. В. Латковић, потом, каже како треба „подржавати сваки покрет, ценити сваки напор, јер је сваки, наравно ако нарочито и с неким супротним циљем не скреће у страну, подједнако наш југословенски“. Уредник Записа на крају замјера понеком млађем књижевнику из Црне Горе што употребљава „јужни дијалекат“, односно јекавски или ијекавски изговор, јер се, ту, искључиво ради о формалној замјени гласа „јат“ и да „бисмо требали више писати екавски“.³ — Како видимо, Латковић, у име своје и Записа, не види разлог за потребу новог књижевног покрета; он га, заправо, гледа као пролазни феномен младе књижевне генерације, а која би, прије свега и искључиво, имала „југословенске“ погледе, па чак и јединствени књижевни изговор. Међутим, покрет социјалне литературе у Црној Гори и Југославији био је дио једног снажног и револуционарног књижевног таласа, присутан и у Европи и у Амрици, првенствено са премисама и захтјевима и за социјалну и националну слободу и правду, а истовремено и за стварање бедема противу злокобне појаве фашизма. Значи, покрет је имао широки и интернационалистички профил и карактер, са битним константама садржаним у начелима комунизма. А Латковићеве примједбе у односу на употребу „јужног дијалекта“, чиме би се нарушило наше књижевно и језичко јединство, неадекватно негирају, како већ знамо, битне естетске и историјске законитости у развоју и статусу нашега књижевнога језика.

³ Видо Латковић, *Приликом књижевних вечери младих из Црне Горе*, Записи, 1930, IV, 6, 381 — 382; Латковић је, и током 1929. године у Записима коментаришао нека књижевна имена младих у Црној Гори, као на примјер, кроз приказ алманаха „Срж“, који се појавио 1929, у Подгорици, у уредништву Василија Лековића.

В. Латковић, у истом прилогу, акцентује како млади књижевници у Црној Гори разбијају „свет сердара и војвода“ и виде „муку, јад, голоотињу и босотињу“. Слично о томе мисли и пише и Јанко Ђоновић, али су његови приступи социјалним проблемима које би књижевност требало да обликује и транспонује сасма другачији од Латковићевих. Управо, по Ђоновићу, непотребно је и превазиђено да се користе класичне умјетничке форме и захтјеви. Отворено и свом снагом треба рушити старе фазоре и доктрине („Крлежа каткада расијеца синклеровске друштвене зглобове“). „Пером треба копати земљу, нека је и блатњава, па тражити негдје дубоко ону чисту руду, онај златни појас скројен за све људе и за сва доба. А то треба рећи простим „говедарским језиком“, крепким, природним језиком копача и шумара, онима: $2 + 2 = 4$ “.⁴

Близу двије године касније, у уводном прилогу. О петогодишњици Записа,⁵ В. Лалковић је, у односу на представнике младе књижевне Црне Горе, то јест покрт социјалне литературе у Црној Гори, експлицитније критичан, поготову због „оштрих, темпераментних и заједљивих“ напада, који долазе „од неколицине најмлађих црногорских претставника лепе књижевности“. Латковић образлаже свој однос и став: „Или су нападачи и сувише темпераментни, или се ради о неком неспоразуму, или су по среди лични разлози, тек уредници „Записа“ ни данас кад те нападе гледају као појаву са којом су се сусрели и коју желе себи да објасне, не могу учинити ни једно једино признање да је за такве нападе било не само узрока, него ни повода. Ко прелиста ових пет година „Записа“ увериће се да се на њиховим страницама јавља знатан број младих, најмлађих претставника песништва, да су се по свој прилици многи први пут јавили у „Записима“, да је уредништво било слободно од предрасуда колико уопште смртни човек то може бити. . . Углавном млади могу имати само два принципијелна разлога да буду незадовољни са „Записима“: или због тога што „Записи“ нису искључиво трибина млађих или што они не пропагирају довољно младе, њихову књижевност и њихове погледе на књижевност“ . . .

Ове редове Видо Латковић презентовао је у јануарској свесци Записа за 1932. годину, а већ у фебруару исте године, покрет социјалне литературе у Црној Гори покреће у Нихшићу „Развршице“, сопствени часопис за умјетнички и социјални живот. Програм „Развршија“, иако у мањем опсегу, био је веома близак програму београдског часописа „Нова литература“ и широј концепцији књижевне заједнице НОЛИТ. У програмској платформи „Развршије“, сигурно најтипичнијег утилитаристичког часописа у ције-

⁴ Јанко Ђоновић, *На књижевним раскршћима*, Записи, 1930, IV, 5, 264 — 267.

⁵ Записи, 1932, VI, 1, 1 — 6.

лом покрету наше социјалне литературе, примарно и јасно је наглашена и истакнута класна компонента умјетности и неопходни тоталитет човјека и револуције. „У тој симбиози, литература и умјетност, и култура уопште морају да пропагирају најактивнији однос према животу, како би се ефикасно мијењао и измијенио. То захтијева строгу и брзу ревизију духовног наслеђа, по принципима и законима дијалектичког материјализма. Социјална литература, мора и треба да слика свакодневни живот вјерно, са јасном и чистом пролетерском тенденцијом“.⁶ Уводници прва два броја „Развршја“ (аутори Јанко Ђоновић и Ђуза Радовић) баве се овим проблемом детаљније и аналитичније, али и са присутним разликама, а најотворенији је Ђорђе Лопичић, са познатим прилогом у трећем броју „Развршја“ — У знаку исправљања. Очигледно је да ови аутори и покретачи „Развршја“, као и раније, на књижевност и књижевно стварање, у односу на уреднике „Записа“, имају и различите и опречне ставове и погледе, поготову према књижевној школи Богдана Поповича, а да и не говоримо о Дучићу и Црњанском. И на тој релацији дошло је до разилажења, што је било и нормално, али не и нипошто до прекида књижевне и друге сарадње. Напротив, како смо већ истакли, Записи су и даље остали отворени за младу књижевну Црну Гору, што је од значаја за развој и токове црногорске књижевности између два рата, поготову кад знамо какве су биле посљедице шестојануарске диктатуре.

У Записима налазимо низ представника социјалне литературе и из Црне Горе и из важнијих наших књижевних центара. Они су се огледали и афирмисали кроз прозне и пјесничке прилоге, а такође и у књижевним рецензијама, освртима, и коментарима. Разумије се, и у Записима, као и у „Развршју“, а касније „Валцима“ и „Граниту“ и другдје, нијесу сви писци младе књижевне Црне Горе уједно и представници покрета социјалне литератур, без обзира на мотивску и другу блискост, што видимо, на примјер, у имену и дјелу Николе Лопичића према нешто старијем Душану Ђуровићу. Прозни и пјеснички прилози представника покрета социјалне литературе у Црној Гори, и оних блиских њима, које налазимо у Записима (ријеч је о црногорским ауторима), мање или више су аналогни онима који су објављивани у часопи-

⁶ Опширније: *Покрет социјалне литературе с посебним освртом на Црну Гору*, „Никшићке новине“, 8 — 9, 176, у излагањима Јанка Ђоновића, Влада Мађаревића, др Јована Р. Бојовића и других; Слободан Вујачић, *Социјална литература и међуратни црногорски часописи*, Стварање, 1975/2.

За овај рад консултована је и друга литература, углавном према прилозима чији су аутори: Мирко Бањевић, Јован Р. Бојовић, Вук Драговић, Димо Вујовић, Чедо Вуковић, Василије Калезић, Нико С. Мартиновић, Томица Никчевић, Ђоко Пејовић, Јован Поповић, Радивоје Шуковић, као и одговарајуће публикације у Црној Гори између два рата и друго што је било од интереса за овај рад.

сима покрета социјалне литературе и другим публикацијама. Јер, ријеч је о истим ауторима у једном релативно кратком књижевном интервалу. Зато, овом приликом, не коментаришемо и не оцјењујемо поједине ауторе и њихове прилоге понаособ. Дакле, садржајној страни, која проистиче из дате животне стварности посвећивана је највећа могућа пажња. Мање је психолошких одређивања и литерарних потеза, па је, и са тога разлога, конкретно у перози, доминантна ктуелна социјална проблематика и наглашени епизод дидактичког и револуционарног карактера, — да се стари друштвени односи мијењају и изграде нови, бољи и свјетлији. Оваква полазишта формирала су својеврсну слику људи и догађаја у представљању изразитих друштвених односно класних разлика. Отуд је, у фабулисању, био скоро неминован један заједнички и општи нарративни клише. Него, било би погрешно, па и апсурдно, тврдити да писци покрета социјалне литературе у Црној Гори, и у Записима и другдје, нијесу знали и за друге поступке и форме и оне познате естетске постулате, садржане, између осталог, и у принципима Лењинових естетичких пролегомена. Уколико су били „једностранни“, то је било још и са разлога што су, у ствари, тек улазили у књижевне просторе, што истиче и Видо Латковић. Уосталом, они најдаровитији, и те како су се потврдили, кад су им, у слободној земљи, створене праве могућности за транспоноване животне реалности у умјетничке истине.

Лична и општа расположења узајамно су се прожимала и у пјесничким прилозима, са дозом сјетног у туробног, и било је мало акцената животне радости а више револта и огорчења, из чега се рађао револуционарни апел као активизам поезије. Поетске инспирације већином су аналогне и веома блиске и на плану стилских и језичких одлика у смислу шире и слободније употребе свакодневног говорног језика. А на ову димензију, познато је, пледирала су и нека важна документа КПЈ. Црногорски писци покрета социјалне литературе без тешкоћа су реализовали овај „лингвистичко-политички“ задатак, јер су разлике између матерњег, то јест народног, и књижевног језика, и тада као и раније, у Црној Гори биле незнатне.

Различити и краћи и дужи критички прилози у Записима, чији су аутори представници покрета социјалне литературе у Црној Гори или из других крајева, најчешће су окренути актуалним књижевним догађајима и личностима и највише пак ствараоцима који су им били блиски, као Крлежа, Еренбург, Горки, Џек Лондон, Стеван Галогаж, Аугуст Цесарес, и други, било да о њима говори Владимир Милић, из Црне Горе, или Иво Фрол, из Загреба. У одговарајућим рубрикама Записа махом су праћена и коментарисана Политова издања, а само уредништво Записа пропратило је појаве књижевне заједнице НОЛИТ, са доста критичном нотом због кокетовања са „интелектуализмом и догматизмом“. У Записима су, с обзиром на њихову концепцију и физио-

номију, за разлику од „Развршја“, „Ваљака“, „Гранита“, „Слободне мисли“ и „Зете“, изостали револуционарно наглашени текстови и полемике и расправе. Тако је, суштински, и у односу на покрет социјалне литературе, књижевни живот Записа текао без потреса и оцилација све од 1927. године до 1933, када постају гласник Цетињског историјског друштва, под уредништвом Риста Драгићевића.

Слободан Вујачић